

چند فاضل

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ المصنوع
کراچی - پاکستان

ف
ع
س

صفاير

تأليف

ميرسيد شريف ابواحسن علي بن محمد الله

٧٧٠ - ٨١٦ هـ

طبعة جديدة صحفة ملونة

صوفیاء

میرزا شریف ابوالحسن علی بن ابی طالب

اسم الكتاب

تألیف

96

عدد الصفحات

45/= روبية

السعر

1432ھ / 2011ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعیۃ شودھری محمد علی الخیریۃ (مسجلۃ)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوھر، کراتشی، پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الہاتف

+92-21-34023113

الفاکس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مکتبۃ البشری، کراتشی، پاکستان

یطلب من

+92-321-4399313 : مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور

+92-42-7124656,7223210 : المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور

+92-51-5773341,5557926 : بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور

+92-333-7825484 : مکتبۃ رشیدیۃ، سرکی روڈ، کوئٹہ

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل		مقدمہ
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغائے ثلاثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلاثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات متثنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لفیف	۴۰	باب استفعال	۶۴
لفیف و مہوز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۴
مہوز	۴۳	باب تفاعل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفاعل	۶۶
مصدر میہمی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینما	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفاعل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمہ در فوائد متفرقه	۷۲
تبصرہ ضروری	۵۲	تکملہ در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بدال - ایدک اللہ تعالیٰ فی الدارین - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل

و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِنْ و اِلَى .

زداں یک مرد سنگ غلظاید آں یک مرد

بِسْمِ اللّٰهِ : افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوی: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحذم" و اكتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أبت" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ مستدعی بود تا خیر حملہ او بالعکس، و اصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابہ، و دیگرے را فی التلطف حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاور و عدم قطع و تراس رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطباء رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدال کہ این توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندرج ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) ایدک اللہ: قوت دہد ترا خدائے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع این علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اطلاق و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ "آہ، و غرض از اں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح این علم معاذ بن مسلم الہراء [فتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ اِلَى بَيْعِ الشَّيْبَانِ الْهَرَوِيَّةِ] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحيوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم، بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سخی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکن علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گوید در تقدیم این تقسیم تین ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغنائے مختلفه، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت، و تعریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجَّالٌ، و تعریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا اِلْحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تعریف در حرف نباشد زیرا کہ در حرف تعریف نیست.

بمعنی لغوی

فصل

اسم راسه بناست

تعریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تعریف هر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویه تعریف جزو صرف ست کہ آن جزو نحو ست. (مولوی محمد عبدالعلی) حاصل شود: و بعضے از محققین تعریف صرف چنین کرده کہ علمی ست کہ دانسته شود ازاں احوال کلمات از روئے آن تعریف کہ در اں اعراب و بنا را مدخل نباشد، و بعضے چنان گفته: کہ در اں از مفردات من حیث صورها و میثاقها بحث کرده شود، پس موبد این معنی ست کہ آنکه گفته اند: کہ تعریف و معانے و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیه دریں مشترک اند کہ موضوع آنها کلمه و کلام ست، و فرق در میان آنها جز این نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافهم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبٌ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرَبُ و ضَارِبٌ و غیره بنا کنی حاصل می شود ازاں معانیائے مختلفه، کما لا یخفی. و تعریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشهور، و آن اینکه دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آن لازم می آید، و این اقیح ست، جوابش آنکه این اعتراض فقط از سوء فهم بر ظاهر عبارت وارد می شود، و اما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمته الله خالی از غبار و کدورت ست، از آنکه در دعوی یعنی در قوله: "تعریف در حرف نباشد"، مراد از تعریف تشریح اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشته، و مراد از تعریف در دلیل تعریف لغوی ست، و تعریف اصطلاحی خاص ست از تعریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکه تعریف اصطلاحی در حرف یافته نمی شود، ای گردانیدن آن بسوئے صیغنائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیائے جداگانه؛ س از آنکه در حرف تعریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافته نمی شود، و هر گاه کہ عام در آن مقام منتفی باشد خاص بطریق اولی منتفی خواهد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بردو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. و فعل رادو بناست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ برال قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چون: رَجُلٌ کہ بر وزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بر وزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چون: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بر وزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بر وزن یَفْعَلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ و اربعہ است. بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاثہ و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ باین معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود، زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرورست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گوئیم: تغایر موجودست، از انکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنبر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را شاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکنست پس این ہر دو از مقسم خارجست؛ زیرا کہ این ہر دو مبنی غالباً می باشد. و خماسی: و سداسی نمی شود، زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود.

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمده. و فعل را: فعل خماسی نمی شود، زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے این اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. بر وزن فاعل: بنائے کلمہ عبارتست از مجموع حروف و حرکات و سکانات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے مکرر اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائدست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقعست و آخر کلمہ سزاوار تغیرست از اول و ثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد راده صیغہ است: فَلَسٌ فَرَسٌ كَتَفٌ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ فُقُلٌ صُرَدٌ عُنُقٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ ^{وزن} ^{پیشہ} ^{اسپ} ^{شانہ} ^{بازو} ^{دانشمند} ^{انگور} ^{شتر} ^{معروف} ^{ست} ^{کنجک} ^{گردن}

وے بسیار ست: واسم رباعی مجرد رانچ صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْثَنٌ قَمَطَرٌ. ^{نام} ^{زینت} ^{پتھر} ^{سندوق}

ومزید فیہ وے کمتر ست، واسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَدْ عَمِلٌ جَحْمَرٌ شٌ ^{بھی} ^{شتر توی} ^{بیرزن}

قَرَطَعٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ وے بغایت اندک ست، واوزان او پنج ست: غَضْرٌ فَوْطٌ قَبْعَثْرِيٌ قَرَطَبُوسٌ ^{چیزے قلیل} ^{چلباسہ} ^{شتر توی} ^{بلا، وناقد بزرگ}

حَزْ عَيْبِلٌ حَنْدَرِيْسٌ. ^{شراب کہنہ}

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ وضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یاء" بعد "عین" چون: رجیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون: قصیری بر وزن فعلیلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چون: مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون: بَطِيخٌ بر وزن فَعِيلٌ، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا با افتراق باشد چون: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فاعلوان، و یا دو حرف بچہتہ باشد و واحد بچہتہ دیگر چون: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

ومزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چون: مدحرج کسفخلل یا بعد از فاء چون: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چون: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفنعول، یا بعد لام ثانیہ چون: دحرجة کفنعلة، و اگر دو است یا جداگانہ است بچہو: منحنوق کمفعول، و یا مجتمع است چون: عنکبوت کفعللوت، و اگر زائد سہ است مثلش بچہو عبوثران بر وزن فاعوللان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادتی در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار اوزان دارد چون: غضر فوط قرطبوس خز عیبیل خندریس یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قرطَبُوسٌ: بچہنیں یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جار بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما بتقدیم طاء بر راء آورده، والعلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد راسہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرُفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید۔
و فعل رباعی مجرد ر ایک بناست چوں: دَخَرَ جَ بر وزن فَعَلَلَّ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
سنگ نطائیدن
مذکور شود۔

فصل

ہر اسم و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمْرٌ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدٌّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" و "الفی" کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدُّ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ۔ مضاعف: ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرری
شود، و مضاعفہ دو بار کردن را گویند۔ معتل خوانند: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَائِبَةٌ کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لامحالہ مبدل از واو و یاء باشد، زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و الا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و الا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض۔
(مولوی انور علی) معتل الفاء: از انکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف۔

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، از انکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست۔

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِيٍّ و رَمَى، واگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، واگر در مقابلہ عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيِّئٌ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہوز و اجوف

واحوال ہر یکے از لہنا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تشریفات آنها

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آئندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ يَنْصُرُ، و يَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و يَرْمُونَ و يَرْمِين. حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وادوایائی در اسم و وَوَيْتُ و وَيَيْتُ در فعل. لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون را لفیف گفتن مجازست کما لایحقی. سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین پیچیکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روانداشتند؛ لشبهہ خروج الکسر إلى الضم، و اما فَضِلَ يَفْضُلُ و دَمِنْتُ تَدْمُنُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایة تقتضی بالعکس، و اما لَبِيتُ تَلْبُتُ و دَمِنْتُ تَدْمُنُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب دیگرست، و كَذَبْتُ تَكْذِبُ بضم کاف شاذست افتح و کثیر الاستعمال كَذَبْتُ تَكْذِبُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ يَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعَلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و این سه باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و این سه باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالٍ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٍ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٍ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چون معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: از آنکہ چون از اصل خود تجاوز نموده، براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چه بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چه از ان تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بتد حرج، و دو باب ملحق با حرج برائے جمہور، و چہار باب برائے مصنف رحمۃ اللہ علیہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید راد وازدہ باب است. زیادتی باب افعیال و انفعال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارہ باب زیادۃ افعال و انفعال، چنانچہ در "زنجانی" است و این ہر چہار باب نزد مصنف رحمۃ اللہ علیہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمۃ اللہ علیہ این ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ این اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے این ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَلَ: در زیادت عین این باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است. بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار با و حاصل شد، و ہمچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةٌ چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةٌ، و در ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَالَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتَعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَالَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفَعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَالَ: اِفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمِرًا، و در ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا۔ باب اِسْتَفْعَالَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتَفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، و در ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد را یک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يَفْعَلُّ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ تَفَاعَلَ: لیکن سَمَائِلَ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لثمین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعَلَ۔ يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ اِفْعَلَّ: و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَّ بزیادت ہمزه وصل و زیادت فاء مدغم چوں: اِدَّمَجَ اِدَّمَجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَّ بزیادت ہمزه وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِحْأَوَى اِحْأَوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدَّمَجَ اِدَّمَجَ بود در قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نموده او عام کردند اِدَّمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) اِسْتِخْرَاجًا: بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ بنا ست: یعنی اگرچہ با احتمال عطف از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم اتقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، و اختیار فحاح برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَلًا چوں: دَخَرَجُ يُدَخِرُ دَخْرَجَةً وَدَخْرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَدَخَّرَجُ يَتَدَخَّرُجُ تَدَخَّرَجًا، و در ماضی این باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعْرَارًا. و در ماضی
 ہر یک ازین دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعْرَارًا: برتر اشیدن ای موے بر تن خاستن. اشتقاق: ازین قید احترامت از مثل لفظ: جِيدٌ وَعُنُقٌ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خوشستن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.
 معنی فارسی: اگر این قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفته می شود، پس از اینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بریکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یادری بعضے نسخ این کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ درین کتاب می آید، وہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ این دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد همچو اشتقاق
 ماضی از ا، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صَحَّ النَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چهارده مثال بود شش غائب را بود، سه از اول مذکر را چون: نَصَرَ نَصْرًا نَصَرُوا، و سه از اول مؤنث را چون: نَصَرَتْ نَصْرًا نَصَرْنَ و شش مخاطب را بود، سه از اول مرد مذکر را چون: نَصَرْتَ نَصْرًا نَصَرْتُمْ و سه از اول مؤنث را چون: نَصَرْتِ نَصْرًا نَصَرْتُنَّ و دو از اول حکایت نفس متکلم را بود چون: نَصَرْتُ نَصْرًا، و مستقبل را نیز چهارده مثال بود، چنانکه در ماضی دانسته شد چون:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ
تَنْصُرِي	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرِينَ	أَنْصُرُ	أَنْصُرِينَ	أَنْصُرِينَ

و دیگر ابواب پنجگانه هم بریں قیاس بود چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، حَسِبَ حَسِبًا حَسِبُوا تا آخر، شَرَفَ شَرَفًا شَرَفُوا تا آخر، و مستقبل چون: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَذَلِكَ مَنْصُورٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يَنْصُرْ لَا يَنْصُرُ لَا يَنْصُرُ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يَنْصُرَ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصُرْ لَتَنْصُرَ لَتَنْصُرَ لَيَنْصُرَ وَالنَهْيُ عَنْهُ لَا تَنْصُرْ لَا تَنْصُرْ لَا يَنْصُرُ لَا يَنْصُرُ الظرف منه مَنْصَرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنْصَرٌ مَنْصَرَةٌ مَنْصَرَةٌ التَّصْغِيرُ مِنْهُ مُنْصِرٌ مُنْصِرَةٌ وَمُنْصِرَةٌ وَالجَمْعُ مِنْهُمَا مَنْاصِرٌ وَمَنْاصِرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصُرْ وَأَنْصِرِي وَالْمَوْثِقُ مِنْهُ نُصْرِي وَنُصْرِي وَالجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصُرُونَ وَأَنْصُرِي وَأَنْصُرِي وَأَنْصُرِي.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکه بواسطه این دو صیغه متکلم بنفسه بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خبر میدهد از چیزی که در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیرا تے یک حرف از حروف "اتین" در اول وے، و این حروف را زوائد اربعہ خوانند، و این حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفَعَلَ يُفَعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم وی کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چون: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چون:

(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواه بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. اتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از ایتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کہے گوید: چرا مضارع را بزیرا ت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و همچنین تجرد بر تتراید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرا کہ بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح این مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چهار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: و رَاطَظَهُرًا وَاثَاقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَثَاقَلَ باتائے زائد چنانکہ: در تقابل و تفاعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ باین چهار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چهار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) و فعل مستقبل: یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. کنم و میکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ " میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و این ظاہر است. و ہر گاہ: همچنین "ما" برائے نفی چون مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستیکہ در غم سے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب است کہ یاری خواهد کرد.
 در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصْرًا علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل است، و او در نَصْرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل است، و تاء ساکن در نَصَرْتَ علامت تانیث فاعل است، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرْتَا علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل است، و تاء علامت تانیث است، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل است، و تاء مفتوح در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل است، و تاء مکسورہ در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مؤنث، و فاعل فعل است، تَمَّا در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مؤنث و فاعل فعل است، و تَمُّمٌ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل است،

سَيَنْصُرُ؛ و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصْرًا: تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنست تا دلالت کند بر ہما، و ہمچنین او برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہو" کہ حالا "ہم" محقق آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہو" پس چرا الف دو اورا خاصہ برائے این دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین است.

و تاء ساکن در نَصَرْتَ: وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ این است کہ مخرج تا وسط الفم است و آں در مرتبہ ثانی است از مخرج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی است در تخلیق از آنکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام نایا پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم است، گویم: کہ در تاء ترجمہ دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی است ہیجو: وَكُلَّانَ وَتُكَلَّانَ وَاتَّسَرَ وَابْتَسَرَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرْتَ امْرَأَةً باوجود امتناع تعدد فاعل. جمع مؤنث غائب: از آنکہ دلالت می کند بر "ہُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب است. نَصَرْتَ: بجهت دلالت او بر آنست مذکر نَصَرْتَ: بسبب دلالت او بر آنست مؤنث. تَمَّا در نَصَرْتُمَا: از آنکہ دلالت می کند بر آنستما کہ در تحت آں مضمیر است. و تَمُّمٌ در نَصَرْتُمْ: زیرا کہ دلالت می کند بر آنستم.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و واو ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و این ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کنند بر افتن. و تائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنت کہ در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت؛ للزوم الالتباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آل مضموم ست و الف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱) و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آل حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. عوض رفع ست: احترامت از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست و علامت رفع الف و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یاد اول این دو صیغہ نیز می آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انشست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ غَائِبْ و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دائماً کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُونَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفته شد در یَنْصُرُونَ و تاء در تَنْصُرِينَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطب مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنِثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اَنَادِر وے مستتر است دائماً کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و وکلان، و او از منتائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتهی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرف مقرر کردہ شود کہ از منتائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ او در مثل ووجل لازم آید، لہذا او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند. و ہمزہ در اَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبداء مخارج پیدای شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار انا در وے الف علامت اں کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

و نون در نَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد و لین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکونها غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تثنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ دُرُوعٌ مُسْتَمْتَرَةٌ دَائِمًا وَفَاعِلٌ فَعْلٌ سِتٌّ. اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستمر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ.

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبہ چوں: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوا و نون در يَطْلُبْنَ و تَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست.

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، و تَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ و نَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزمے.

خواہ تثنیہ: و گاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چوں: قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳).
یعنی اَنْ اِلخ: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ اِنْ چہا حرف معتبر نصب مستقبل کنند اِنْ جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولایئ نبی نیز پنج حرف اِنْ جازم فعل اند ہر یک بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمَّ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچونکہ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لِكِنَّهٗ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَزْكَبُ الْاَمِيْرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوْبَهُ. (مولوی عبدالعلی)

و حروفِ جازمہ بیخ اند: لَمْ وَلَمَّا و لام امر و لایِ نَهی و اِنْ شَرْطِیَہ، چنانچہ لَمْ یَضْرِبْ لَمْ یَضْرِبَا لَمْ یَضْرِبُوا اِلخ، لَمَّا یَضْرِبْ لَمَّا یَضْرِبَا لَمَّا یَضْرِبُوا اِلخ، لَیَضْرِبْ لَیَضْرِبَا لَیَضْرِبُوا اِلخ، لَا یَضْرِبْ لَا یَضْرِبَا لَا یَضْرِبُوا اِلخ، اِنْ یَضْرِبْ اِنْ یَضْرِبَا اِنْ یَضْرِبُوا اِلخ، و لام امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ لِیَضْرِبْ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبْ لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبُوا لِتَضْرِبِی لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبِی.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء است از اول وے اندازند اگر ما بعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، و حرکتِ آخر و نونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقتی ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرَّفَ صَرَّفَا صَرَّفُوا صَرَّفِی صَرَّفَا صَرَّفْنَ، و بریں قیاس بود در باب مفاعلة چون: ضَارِبٌ ضَارِبَا ضَارِبُوا اِلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارِبٌ تَضَارِبَا تَضَارِبُوا تا آخر، و در باب فَعَلَلَةٌ: دَخِرَجٌ دَخِرَجًا دَخِرَجُوا تا آخر، و اگر ما بعد حرفِ مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیرا کہ ابتداء بساکن

اِنْ شَرْطِیَہ: زائد قید احترام است از اِنْ "اِنْ" کہ مخفف باشد از "اِنْ" مشدود کہ عمل در فعل نکند نحو: ﴿وَ اِنْ تَطَّلُكَ لَمِنْ الْكَادِبِیْنَ﴾ (الشعراء: ۱۸۶)، و همچنین از "اِنْ" نافیہ نحو: اِنْ اَصْرَبْ اِلَّا زَيْدًا. صَرَّفٌ: از تُصَرَّفُ بنا کردند و آخر را وقف نمودند صَرَّفَ شد. صَرَّفُوا: صَرَّفُوا از تُصَرَّفُونَ بنا کردند تاء علامت استقبال را افگندند آخر را وقف کردند علامت وقتی سقوط نون اعرابی شد صَرَّفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمہ باشد ہمزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقفے بیکنند چون:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرِي	أَنْصُرُوا	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	-----------	------------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چون:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمِي	أَعْلَمُوا	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبِي	وَاضْرِبُوا	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبْنَ

و چون همزه وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چون فَاطِلْبٌ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال برد و نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چون: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکنه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابہت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمہ بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمہ در نحو: أَنْصُرُ اِزَانَكُهْ حَرْفِ سَاكِنِ وَاسِطَهٗ ضَعِيفٌ مِیْ بَاشِدْ پَسِ گُوِيَا كَالْعَدَمِ اسْتِ، و بعضی گفته اند: که ضمہ و کسره بنا بر اتباع عین است، و چون اتباع در فتح از جهت التباس بمشکل ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند ازانکه اصل ست در تحریک ساکن. ما بعد ساکن: ازانکه اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسره می شود. بمفعول به نرسد: قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضای مفاعیل اربعه باقیه برارند، و ما به الفرق ہمیں ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نَصِيرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِمُوا تا آخر، و مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، و حَسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شَرِفَ شَرَفًا شَرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ از ان در کتاب مذکور ست اما چہار باقیہ پس یکے از ان الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِي فَكَرَمْتُهُ أَي غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَي طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتُوكَ جُهْدًا أَي لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ این تغیر در مجہول بنا در آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلَ فِعْلٌ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشند زیرا کہ این ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فِعْلٌ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فِعْلٌ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضہ ست شتی یکے از ان تعظیم فاعل ست نحو: ضَرِبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تخفیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال این کہ ذکرش بطول می انجامد.

و عَلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در اینجا تسبیلاً للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ما قبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُدْخِرُجَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اَفْتَعِلَ وَاسْتَفْعِلَ، و اگر بیچیکے ازینا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں اُكْرِمَ وَدُخِرِجَ الخ.

ودر باب افعال ہمزہ را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر،
 و ہمچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا
 ضُورِبُوا تا آخر، ودر باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا
 تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوَدُ تُعْوَدًا تُعْوَدُوا تا آخر، ودر
 باب افتعال ہمزہ و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، ودر
 باب انفعال ہمزہ و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفًا اُنْصُرِفُوا تا آخر، ودر
 باب افعلال ہمزہ و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر، ودر
 باب استفعال ہمزہ و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا
 آخر، ودر باب افعللال ہمزہ و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں:
 اُحْمُورًا اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، ودر باب فعللۃ فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخْرِجَ
 دُخْرِجًا دُخْرِجُوا تا آخر، ودر باب تفاعل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرُجَ
 تُدْخِرُجًا تُدْخِرُجُوا تا آخر، ودر باب افعللال ہمزہ و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں:
 اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، ودر باب افعللال ہمزہ و عین مضموم شوند و لام اول
 مکسور چوں: اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرًا اُقْشِعِرُوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برائے مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد.....

ہمزہ: زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست ورنہ ہمزہ بیکار شود، و ضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال است کافی نیست لہذا تاء را نیز مضموم کردند. و تاء مضموم: زیرا کہ در صورت ضمہ تاء فقط لازم آمدے تغیر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَارُ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمہ چوں: يُدْخَرُ وَيُتَدَخَرُ وَيُحْرَنَحَمُ وَيُقْشَعَرُ.

فصل

بدانکہ امر حاضر مجہول بطریق امر غائب مجہول باشد چوں: لَتَضْرَبَ لَتَضْرَبَا لَتَضْرَبُوا تا آخر، ودریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، و مزید فیہ وے، و رباعی مجرد، و مزید فیہ وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیلہ در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَانَّ اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَنَّ اَطْلُبَانَّ ودر امر غائب مجہول گوئی: لَتَطْلُبَنَّ لَتَطْلُبَانَّ لَتَطْلُبَنَّ لَتَطْلُبَانَّ لَتَطْلُبَنَّ اَطْلُبَانَّ ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيَضْرِبَنَّ لِيَضْرِبَانَّ لِيَضْرِبَنَّ لِيَضْرِبَانَّ تا آخر، ودریں قیاس در معروف و مجہول نہی نیز در آید چوں: لَا تَضْرِبَنَّ لَا تَضْرِبَانَّ لَا تَضْرِبَنَّ اِلٰی آخِرہ.

چوں لتضرب: باید دانست کہ در حقیقت این لام مکور مضارع را بمعنی امر گرداند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، و در صیغائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکہ آنحضرت ﷺ فرمود: لَتَنْزُرَهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ یعنی باید کہ نکتہ گریبان آنرا بہ بندی اگرچہ باخاری باشد واز ہمیں قبیل است کہ گاهی لام مفتوح ہم باین معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولم: لِيَرَعِ یعنی باید کہ پرہیزگاری کند، و بعض گفته: کہ فتح لام امر لغت بنی سلیم ست، اما ہر گاہ مامورین جماعت میان حاضر و غائب مشترک و مخلوط باشند اولی تغلیب حاضر است پس گفته شود: افعلوا برائے حاضرین و غائبین معا، و گاہے برائے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر باتائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لِنَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ، یعنی باید کہ شما بگیرید مقامات جنگ خود را. (مولانا محمد عبدالعلی آسجی)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی البتہ آید واز آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، و ہمچنین در چیزے حاصل در زمان حال کہ چنداں فائدہ ندارد مختص شد دخول آن بر صیغہ استقبال.

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، و یاہ در مخاطبہ مؤنث بیفتند؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و ہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تشنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: **أَطْلُبُنْ أَطْلُبُنْ أَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ**.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل آید غالباً چوں: **طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةٌ طَلَابٌ طَلَّبٌ**، **طَالِبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ**. و گاہ باشد کہ بر وزن فَعِيلٌ آید چوں: **شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ**. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: **حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ**، و بر وزن فَعَالٌ و فَعِلٌ و فَعُولٌ و فَعَالٌ ہم آید چوں: **جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشَجَاعٌ** و بر وزن

بزول درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ اما در افتادن واو و یاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃً در آن مدہ و نون تاکید بیفتند، و اگر نہ و او را حرکت ضمہ دهند چوں: **إِحْسُونٌ**، و یاہ را حرکت کسرہ چوں **إِحْسِينٌ**، و ہمچنین نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضادست، لہذا علاقتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چہ از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ و ثانی مدغم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چوں ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او یاء نماند، و در تشنیہ بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف ناسختند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترکند، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ **طَالِقٌ وَحَائِضٌ** را صفت مشبہ گوئید، اگر چہ بمعنی ثبوت آمده، می گوئید: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز ست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفته شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گوئید، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نماند، اگر گوئی: کہ مصنف **رَحْمَنٌ** کہ از رَجَمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کرده، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا اورا لازم کرده باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از آن کردند مضموم العین نموده لازم گردانیدند، کذا فی "الفاائق" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيزَ آيِدِ چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برین وز نہا آمده است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَّابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَّابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ و مَفْعِيلٌ و فَعِيلٌ نیز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَرَجُلٌ مِنْطِيقٌ وَامْرَأَةٌ مِنْطِيقٌ وَرَجُلٌ شَرِيْرٌ وَامْرَأَةٌ شَرِيْرٌ، و فَعَالٌ نیز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَامْرَأَةٌ طَوَالٌ.

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد روزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَلِيْرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِنْطِيقٌ رَجِيمٌ مِحْزَمٌ ضُحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صِدِّيقٌ
عُجَابٌ وَالْكُبَّارُ اَيْضًا وَكُبَّارٌ وَعَلَّامٌ وَقُدُوسٌ وَقَيُّوْمٌ وَكَافِيَةٌ وَفَارُوقٌ
وَتَاءٌ زَيْدٌ فِيْهِ لَيْسَ لِلتَّائِيْنِثِ حُذُّ هَذَا وَلَمْ يُفْرَقْ بِنَاءٍ فِيْهِ تَذَكِيْرٌ وَتَأْنِيْثٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنہ بنا کنند بر شخصیکہ ملا بس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسِ بروزن قَاضٍ اَيِ دُوْ كِسْوَةِ وَمَاءٌ دَافِقٌ دُوْ دَفِقٍ و خلیل گفته: کہ از آنست طَالِقٌ وَحَاصِصٌ اَيِ ذات طلاق
و حیض. (مولوی عبد العلی آسی) ضَرَّابٌ: بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً دریں جا چرا ترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بروزن فعلیل و فاعل چوں:
قتیل و وُدُوْدٌ نیز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوجود ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ، و اسم مفعول چون فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ و مجموع این دانستہ شود، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى .

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَّ يَفْعَلُّ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید. الْوَعْدُ وَعَدَهُ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُونَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: وگاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ يَفْعُ از ایفَاع بمعنی گواہیدن، و مُسْنَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل اَسْنَبَ بمعنی اَسْرَعَ وَسَبَقَ وَاَزْ أَحْسَنَ حَسَّاسٌ وَازْ أَلَمَ أَلِيمٌ. و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا بفتح مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح باشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاِعْدٌ وَاُوْعِدُ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَذَلِكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وَعِدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لِيُوْعَدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَعِدْ لَا تُوعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِيدٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِيدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِيدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِيدٌ وَمَوْعِيدٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أُوْعِدُ أُوَاعِدُ الْمُؤْنُثُ مِنْهُ وُوعِدِي وُوعِدِي.

کردند برائے ثقالت یَعْدُ شد، و باتاء و همزه و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب.

امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیله:

عِدْنَ	عِدَانَّ	عِدْنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدْنَانَّ
--------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفه:

عِدْنَ	عِدْنَ	عِدْنَ
--------	--------	--------

امر غائب معلوم:

لِيَعِدَّ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوا
-----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز براس وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان است که در صحیح دانسته شد، و با لَنْ ناصبه: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوا تا آخر، ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الميسر: تمار با نختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسِرَا يَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنت که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گوئیم: که مقصود تخفیف در کلام است، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در يُوعِدُ مجهول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف است، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. عد: در اصل اِوَعِدُ بود و او را بجهت موافقت مضارع حذف کردند بعده همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند همزه را نیز حذف کردند عد شد.

مستقبل معلوم: یَیْسِرُ یَیْسِرَانِ یَیْسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اَیْسِرُ اَیْسِرَانِ اَیْسِرُونَ تا آخر، بانون ثقیلہ: اَیْسِرَنَّ اَیْسِرَانَّ اَیْسِرُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ اَیْسِرَنَّ اَیْسِرُنَّ اَیْسِرِنَّ، امر غائب معلوم: لَیْسِرُ لَیْسِرَا لَیْسِرُوا، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُیْسِرُ لُحْ، مستقبل مجہول: یُوسِرُ لُحْ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یُوجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاک مَوْجُولٌ الأمر منه اِیْجَلُ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضَعًا فهو وَاضِعٌ فذاک مَوْضُوعٌ الأمر منه ضَعُ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَرْمُ: آما سیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرَمًا فهو وَارِمٌ الأمر منه رِمَ مثل عَدَ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَسم:

یَیْسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند و یَاعَدُ و یَاسِرُ خوانند و آن نیز قلیل ست. اِیْجَلُ: در اصل اِوَجَلُ بود و اوساکن ما قلبش مکسور آن و او را بیاء بدل کردند. یَضَعُ: در اصل یُوضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و او را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعَدُ و اخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست. ضَعُ: در اصل اِوضَعُ بود و او را از جهت موافقت مضارع اَفْلَعَدُ، و ہمزہ کہ بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز اَفْلَعَدُ.

الوِسم: باید دانست کہ الوِسمُ بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب" بریں تقدیر مضارعش یَیْسِمُ مثل یَعَدُ بخذف و او خواهد آمد نہ یُوسِمُ، و دخولش دریں باب کَرَمٌ بفتح و وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقتی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش بریں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر در آن دخل نیست لامحاله لازم و غیر منقک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخیں روادادہ شد نہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و در اہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوماش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب این چنینی باشد، الوِسمَةُ خوردن و شدن و سَمٌ یُوسِمُ و سَامَةٌ فهو و سَمٌ الأمر منه اُوسِمُ الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ الوِسمُ و الوِسمَةُ بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب کرم نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت این باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبدالعلی آسی)

داغ نهدان و سُم یوسُم و سَمًا فهو و اِسْمٌ و ذاك مَوْسُوْمٌ الامر منه اَوْسُمٌ و النهي عنه لا تَوْسُمٌ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْلَ بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَا در اصل قَوْلُنَ بود چون و او الف شد بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْنَا شد فتحه قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بود نه یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترارسد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولُوا تا آخر، نبی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قَوْلَنَّ قَوْلَانَّ قَوْلَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قَوْلَنَّ قَوْلَنَّ قَوْلَنَّ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلِيْلٌ وَقِيلَ يُقَالُ قَوْلًا فَذَاكَ مَقْوُولٌ وَمَقِيْلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يُقَالُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُلْ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف منه مَقَالٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مَقْوُولٌ وَمَقْوَلَةٌ وَمَقْوَالٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِيلٌ وَمَقَاوِيلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُقِيْلٌ وَمُقِيْلَةٌ وَجَاءَ مُقْبِيْلٌ وَمُقْبِيْلَةٌ بِالتَّصْحِيحِ، أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَقْوَالٌ وَالمَوْثُ مِنْهُ قَوْلِيٌّ وَالجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِيلٌ وَقَوْلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَقِيْلٌ وَقَوْلِيْلٌ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او د شوار داشته نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَانَ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَانَ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجهول: قِيلَ قَيْلًا قَيْلًا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اُقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر يُقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنینی کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وحقے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفته شود: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفته شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا شتراکہما فی وجوب فتحة ما قبل لختہما. (نور محمد فق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعدا از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمہ بر او و ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائدہ افتاد بر وزن مَفْعَلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ. البیع: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعَا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ یَبِعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بعن تا آخر چون الف بالتقائے ساکنین بیفتاد فتحہ بَاء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند بر آن کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واو، مستقبل معلوم: یَبِيعُ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ تا آخر، اصل یَبِيعُ یَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِيعُ شد، و در یَبِيعُ وَتَبِعُ یاء بالتقائے ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: یَبِيعُ یَبِيعَا یَبِيعُوا تا آخر، واعلال بر آں قیاس ست کہ در قُلْ گفته شد، بانون ثقیلہ: یَبِيعَنَّ یَبِيعَانَّ یَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: یَبِيعَنَّ یَبِيعُنَّ یَبِيعُنَّ، امر غائب: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانَّ لَیَبِيعُنَّ تا آخر، بانون ثقیلہ گوئی: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانَّ لَیَبِيعُنَّ تا آخر، با خفیفہ: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعُنَّ لَیَبِيعُنَّ، نہی: لَا تَبِيعَنَّ تا آخر، نون ثقیلہ و خفیفہ بر آن قیاس کہ گذشت، ماضی مجہول: یَبِيعُ یَبِيعَا یَبِيعُوا تا آخر، یَبِيعُ در اصل یَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل یَبِيعُ شد، و در بعن صورت معلوم و مجہول،

البیع: صرف صغیر:

بَاعَ یَبِيعُ یَبِيعَا فَهُوَ بَائِعٌ وَبُوعٌ وَبِيعٌ یَبِيعُ یَبِيعَا فَذَٰلِكَ مَبِيعٌ وَمَبِيعٌ لَمْ یَبِيعْ لَمْ یَبِيعْ لَا یَبِيعُ لَا یَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ یَبِيعُ لَیَبِيعُ لَیَبِيعَانَّ وَنَهْيُهُ عَنْهُ لَا تَبِيعُ لَا تَبِيعَنَّ لَا یَبِيعُ لَا یَبِيعُ الظرف مِنْهُ مَبَاعٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَاعٌ وَمَبَايِعٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أُبِيعُ وَالمؤنث مِنْهُ بُوعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَیُبِيعُ وَأُبِيعُ وَیُبِيعَى. اللهم اغفر لکاتبه و لمن سعى فيه و لوالدیهم أجمعین.

وامر یکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بیَعْنَ واصل مجهول یُیَعْنُ، واصل امر حاضر اِیَعْنُ بود مستقبل مجهول: یُیَاعُ یُیَاعَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِیَفَ بود، و او متحرک ماقبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِیْفَنَ در اصل خَوِیْفَنَ بود کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، خِیْفَنَ شد، ودرین موضع بیان باب راعیت کردند که در اصل فَعِلَ بود نه دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِیَفَ خِیَفَا خِیَفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله و خیفه بر قیاس گذشته، و اجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، و اسم مفعول مَبِيعٌ که در اصل مَبِیوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِیْفَنَ و او حذف شد پس انسب آں بود که ضمہ دادندے ماقبل او را نه کسره، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، و حاصلش اینکے: اگرچہ مناسب بود ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین و معلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت و دلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت واو، اگر کسے گوید؛ چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نداشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم. یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جا و در اسم مفعولش اشاره است بانکہ از لازم بے حرف جر مجهول و مفعول نیاید مقدر باشد خواه مظهر. خَفَ: در اصل اِخْوَفَ بود و او متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد و در الف و فاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند. و اجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضے از نصّر ست و نزد منشری از شَرَفَ آمدہ، و خلیل گوید: کہ مشترک ست در فَعَلَ بضم العین و فَعَلَ بفتح العین، و لهذا یجیء النعت طائل و طویل.

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبِوعٌ شد، بعدہ او را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے او ازائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خَافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْهُ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الدَّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا	دَعَا
دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود او متحرک ما قبل وے مفتوح و او را بالف بدل کردند دَعَا شد، اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود او بالف مبذل شد، والف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، اصل

ضمہ بریاء: نزد اہل حجاز این تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است باثبات یاء حذف و او این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ او را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، وی گویند: مَقُولٌ، ویاء را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوْنِيعٍ وَدُعِيٌّ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِيٌّ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يَدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لَتَدْعُ لَتَدْعُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مِدْعَى وَمِدْعَاءٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعِيٌّ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أُدْعِيٌّ وَدُعِيٌّ.

مبذل شد: اگر کسی گوید: چرا لام فعل را از جهت التقاء ساکنین بخذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف.

دَعَتْ دَعَوْتُ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعُونَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُو يَدْعُونَ تا آخر، اصل يَدْعُو يَدْعُونَ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُو
شد، و همچنین ست حال تَدْعُو اَدْعُو نَدْعُو، وَيَدْعُونَ وَتَدْعُونَ بر اصل خود اند، وَيَدْعُونَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُونَ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُونَ شد، بر وزن يَفْعُونَ، وَيَدْعُونَ وَتَدْعُونَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعَلْنَ
وَتَفْعَلْنَ، وَتَدْعِينَ در اصل تَدْعُونَ بود، کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِينَ شد، بر وزن تَفْعِينَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوا لَنْ يَدْعُوا لَنْ يَدْعُوا تا آخر، و نونهایکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ، واو
بجزم افتاد، و نونهایکه عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعِي	أَدْعُوا	أَدْعُونَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

لَنْ يَدْعُوا: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و ازینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آل پیوسته بمحمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ أَكْرَمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أَكْرَمَ، فافهم.

واو بوقفے افتاد و نونہائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بجز مے بانون ثقیلہ :
یعنی امر بانون ثقیلہ

أُدْعُونَ	أُدْعَوَانَّ	أُدْعَوَانَّ	أُدْعَوَانَّ	أُدْعَوَانَّ
-----------	--------------	--------------	--------------	--------------

بانون خفیفہ: أُدْعُونَ أُدْعُنْ أُدْعِنْ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعُوَ بود،
ہواو بسبب کسرہ ما قبل یا شد، اصل دُعُوا دُعُوَ اُبود، واو متحرک ما قبل او مکسور آں و اور ایاء
بدل کردند دُعِيُوا شد، بعدہ ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل داوند بعد سلب حرکت ما قبل،
یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعُونَ تا آخر، يُدْعَى در
اصل يُدْعُوُ بود، واو واقع شد در چہارم جا، حرکت ما قبل او مخالف بود، و اور ایاء بدل کردند يُدْعَى
شد، باز یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست
تُدْعَى وَأُدْعَى وَنُدْعَى، ودر يُدْعِيَانِ وَتُدْعِيَانِ و اور ایاء بدل کردند، ودر يُدْعُونَ وَتُدْعُونَ
وَتُدْعِيْنَ و اور ایاء شد و یاء الف، والف بالتقائے ساکنین بیفتاد، ودر يُدْعِيْنَ وَتُدْعِيْنَ جمع مؤنث و او
را ایاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُونِ	دَاعِيَّةٍ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٍ
-------	------------	----------	------------	--------------	------------

أُدْعِنْ: در اصل أُدْعُونَ بود و اورا بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجهت آنکہ چون ضمہ دال بود بر و او حاجتش نماند حذف
کردند، ہمچنین یائے أُدْعِنْ بسبب کسرہ: ہر و او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آرا ایاء بدل کنند.
چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع و اور اربع و مخالف حرکت ما قبل چہ او را ایاء بدل می کنند؟ گویم: از بہر تخفیف چہ کلمہ
باعبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: و او در مَدْعُوٌ وَعَدُوٌ در چہارم جا افتادہ است چہ ایاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل
مختص ست نہ عام مراسم و فعل را، کذا ذکر العلامة التفتازانی، اگر گوئی: و او در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چہ ایاء بدل
نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے توالی اعلالین لازم می آمد، ولہذا در
طَوَى وَقَوَى و او سلامت داشته اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چہ او را اول بالف بدل کردند تا مسافت قصری بود؟ جواب: رعایة لکلا القانونین، یا آنکہ
قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں برمی آمد چہ اگر بالف اولاً بدل میکردند بالف نوشته می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانٍ و او یاء شد، دَاعُونٌ کہ اصلش دَاعُوْنٌ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُونٌ شد بر وزن فَاعُونٌ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانٍ مَدْعُوْنٌ اِلْحٌ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوٌّ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّمِيُّ: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمِيَ رَمِيًّا رَمَوُا رَمَتْ رَمْتًا رَمِيْنَا تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِيًّا رُمُوَاتَا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانٍ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنٌ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنٌ شد بر وزن تَفْعِيْنٌ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَّ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تون و یاء اگر کہے گوید: چراتون را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تونین علامت اسم متمکنست و العلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیزست اضافت و الف لام و نون تشنیہ و جمع، یا گویم: تونین حرف صحیحست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، یا گویم: تونین خفیفست و یاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر تونین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترائی رسید کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمِيَّ: صرف صغیر:

رَمِيَ يَرْمِي رَمِيًّا فَهُوَ رَامٌ وَ رُوَيْمٌ وَ رُمِيٌّ وَ رُمِيٌّ رَمِيًّا فَذَلِكَ مَرْمِيٌّ وَ مَرْمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِ مَا رَمِيَ مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي الْأَمْرُ مِنْهُ اِرْمِ لِتَرْمِ لِتَرْمِ لِتَرْمِ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا يَرْمِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَ الْأَلَّةُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَ مِرْمَاةٌ وَ مِرْمَاءٌ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَرْمِيٌّ وَ مَرْمِيَّةٌ وَ مَرْمِيَّةٌ وَ مَرْمِيَّةٌ وَ مَرْمِيَّةٌ وَ التَّجْمِيعُ مِنْهُمَا مَرَامٌ وَ مَرَامِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمِيٌّ وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ رُمِيًّا وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَ رُمِيٌّ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَرْمِيٌّ وَ رُمِيًّا.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ يَزِمْ يَابْجَرْمِ بِيْفْتَد، چنانچہ واو در لَمْ يَدْعُ، امر حاضر:

اِزْمِ	اِزْمِيَا	اِزْمُوَا	اِزْمِي	اِزْمِيَا	اِزْمِيَنَ
--------	-----------	-----------	---------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اِزْمِيَنَ تا آخر بانون خفیفہ اِزْمِيَنَ اِزْمُنَ اِزْمِنَ، مستقبل مجہول يُزْمِي يُزْمِيَانِ يُزْمُونُ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامٍ	رَامِيَانِ	رَامُونَ	رَامِيَةً	رَامِيَتَانِ	رَامِيَاتٌ
-------	------------	----------	-----------	--------------	------------

اسم مفعول: مَزْمِيٌّ مَزْمِيَانِ مَزْمِيُونٌ تا آخر، مَزْمِيٌّ در اصل مَزْمُوِيٌّ بود، بروزن مَفْعُولٌ، واو ویاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند ویاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَزْمِيٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلٌ يَفْعَلُ الرَّضِيُّ وَالرَّضْوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِيَّ رَضِيَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِيَّ رَضُوَ بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِيَّ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِيُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل داوند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد بروزن فَعُوَا، ماضی مجہول: رَضِيَّ رَضِيَا رَضُوا بر قیاس رُضِيَّ تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْضِيَّ يَرْضِيَانِ يَرْضُونُ تا آخر واو را یاء کردند ویاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرْضِيْنِ واحد مَوْنُثِ تَرْضِيْنِ بر

رَضُوا: صرف صغیر از یں باب ناقص بر قیاس دَعَا يَدْعُوَا است. يَرْضِيَّ: يَرْضِيَّ در اصل يَرْضُوُ بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، يَرْضِيَّ شد بچویدعی.

تَرْضِيْنِ: در اصل تَرْضُوْنِ بود واو واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف ویائے ضمیر الف را حذف کردند تَرْضِيْنِ شد.

وزن تَفْعَلِينَ بود، وَتَرَضِينَ جمع مَوْنَتْ بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضِي تَا
 آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًا خَشُوا تَا آخر،
 مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشِيَانِ يَخْشَوْنَ ہچو یرَضِي، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ
 الرَّحْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَحُوا رَحُوا رَحُوا، رَحُوا در اصل رَحُوا بود، ماضی
 مجهول: رُحِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرْحُو يَرْحَوَانِ يَرْحُونَ تَا آخر، مستقبل مجهول:
 يُرْحَى ہچو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن،
 ماضی معلوم: رَعَى رَعِيَ رَعُوا تَا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعِيَانِ يَرْعُونَ تَا آخر، امر
 حاضر: ارَضِ ارَضِيَا ارَضُوا تَا آخر، بانون ثقیلہ: ارَضِينَ ارَضِيَانِ ارَضُونَ ارَضِيَانِ
 ارَضِيَانِ بانون خفیفہ: ارَضِينَ ارَضُونَ ارَضِينَ و ہم بریں قیاس:

إِخْشَا	إِخْشِيَا	إِخْشَى	إِخْشُوا	إِخْشِيَا	إِخْشِينَ
وَارِعَ	ارْعِيَا	ارْعَى	ارْعُوا	ارْعِيَا	ارْعِينَ

خَشُوا: در اصل خَشِيُوا بود ضمہ بریاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان
 یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. معلوم: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی ہچو رَمَى يَرْمِي، و ناقص واوی ہچو دَعَا يَدْعُو است.
 (مولوی انور علی) يَخْشُونَ: در اصل يَخْشِيُونَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد
 میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَحُوا: ضمہ بر واو دشوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَحُوا شد. ارَضِ: ارَضِ در اصل ارَضُوا بود، واو
 در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز ساقط کردند ارَضِ شد.
 ارَضُونَ: در اصل ارَضُونُ بود، واو را یاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند
 ارَضُونَ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تا کید، واو را حرکت ضمہ دادند از آنکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ
 در یاء و این ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، ارَضُونَ شد، و ہچنہیں ست ارَضِينَ صیغہ واحد مَوْنَتْ.

بود، واو افتاد چنانچه در یَعْدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَزْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخِ، و با جازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَا لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

قِ	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قِينَ
----	-------	------	-----	-------	-------

بانون ثقیله:

قِينَ	قِيَانٌ	قُنَّ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانٌ	قِينَانٌ
-------	---------	-------	-------	-------	---------	----------

بانون خفیفه:

قِينَ	قُنَّ	قِنَّ
-------	-------	-------

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجِيُّ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيًا وَجُوًا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يِرْضِي، امر حاضر: اِنجِ اِنجِيًا اِنجُوًا تا آخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیله: اِنجِيَنَ بر قیاس اِرْضِيَنَ، بانون خفیفه: اِنجِيَنُ اِنجُونُ اِنجِيَنُ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِيُّ: نزدیک شدن،

ق: "ق" در اصل اَوْقِي بود و او را بموافق مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء ساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد که از تقی بنا کنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقت ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از تقون بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. و جُوا: در اصل وَجِيُوا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشته نقل کرده ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند و جُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَلِيًّا وَلُوا چوں رَضِي، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَانِ يَلُونَ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: پچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيًّا طَوُوا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ چوں يَزْمِي، امر
 حاضر: اطوِ اطويًا اطووا چوں اِزَمِ اِزْمِيَا اِزْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلْحِ چوں رَامِ، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَانِ مَطْوِيُونَ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَّ طَوِيًّا طَوُوا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اطوِ چوں اِرْضِ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضِي، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّيُّ: طَيٌّ در اصل طَوِيٌّ بود و او و یادریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاءِ کردہ در یاءِ او غام کردند طَيٌّ شد۔
 طَوَى: در اصل طَوِيٌّ بود بود یاءِ متحرک ما قبلش مفتوح یاءِ را بالف بدل کردند طوی شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تغلیل
 نکردند از آنکہ اجتماع تغلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔
 طَوِيٌّ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَوِيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِيَّ يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيٌّ وَمُطَيٌّ مَا طَوَى مَا طَوِيَّ لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِي لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِي
 لَا يُطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الْأَمْرُ مِنْهُ اطوِ مِنْهُ لِيُطْوِ لِيُطْوِي وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تُطْوِ لَا يُطْوِ لَا يُطْوِي الظرف منه
 مَطْوَى وَمَطْوَاءٌ وَالتصغير منهما مُطَيٌّ وَمُطَيَّةٌ والجمع منهما مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أفعال التفضيل منه أَطْوَى وَالْمَوْنَتُ
 مِنْهُ طَيًّا التصغير منهما أَطَيٌّ وَطَيًّا والجمع منهما أَطَاوٍ وَطَوَى.

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے این تصریف قوی بقوی یافتہ می شود فرق این قدر است کہ طوی بطوی ناقص یائی
 ورضی یرضی ناقص واوی بقاعدہ رضی یرضی واوش یاء شد۔ صحیح: مراد بصحیح در اینجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبَ يَأْدِبُ گوئی: اِیْدِبُ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: اَمَنَ در اصل اَأْمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد.

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَارَ يَزْعُرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القَرَاءُ: خواندن قَرَأَ يَقْرَأُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ. مہوز اللام واجوف یائی الْمَجِيءُ: آمدن جَاءَ يَجِيءُ مَجِيئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِيءُ يُجَاءُ مَجِيئًا فَهُوَ مَجِيءٌ الْأَمْرُ جِيءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِيءُ.

مہوز الفاء وناقص الأتئی والإتیان: آمدن اَتَى يَأْتِي چوں: رَمَى يَرْمِي، دور امر گوئی: اِئْتِ ہمزہ یاء شد. مہوز العین ومثال الوأد: زندہ در گور کردن وَأَدَّ يَدُّ چوں: وَعَدَّ يَعْدُ.

مہوز العین ولفیف مقرون اللوأي: وعدہ کردن وَأَى يَأِي چوں: وَقَى يَقِي. مہوز الفاء ولفیف مقرون الاووي: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِي چوں: طَوَى يَطْوِي.

مہوز الفاء ومضاعف الإمامة پیشوائی کردن أَمَّ يَوْمٌ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود.

جاء: در اصل جَاءَ ی بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را ہمزہ بدل کردند جَاءَ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جایی شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جَاءَ شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل جَاءَ جایی بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جَاءَ ی شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقائے ساکنین حذف نمودند.

مَجِيءٌ: مَجِيءٌ در اصل مَجِيئَةٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل داوئد، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، واورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَجِيءٌ شد بر قیاس مَجِيئَةٌ. الاووي: بضم اول وکسر ثانی.

از سہ باب اصول آمدہ است، اول فَعَلَ یَفْعَلُ، چنانکہ گذشت، دوم فَعَلَ یَفْعَلُ چوں: بَرَّ یَبْرُ بَرًّا فَهُوَ بَارٌّ الأمر بَرَّ بَرًّا بَرًّا.

سوم فَعَلَ یَفْعَلُ چوں: فَرَّ یَفِرُّ، دور امر واخوات وے ازیں دو باب سہ وجہ جائزست؛ زیرا کہ ضمہ از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیلہ: مُدَّنَ مُدَّانٌ مُدَّنَ مُدَّنًا مُدَّنًا مُدَّدَانًا، بانون خفیفہ مُدَّنَ مُدَّنًا مُدَّنًا، اسم فاعل مَا دَادَانَ مَادُونًا مَادَّةً مَادَاتَانِ مَادَاتٍ، اسم مفعول مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ تا آخر.

فصل

بدانکہ مصدر میمی واسم مکان وزمان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید چوں: مَشَرَبٌ یعنی آشامیدن، وزمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از یَفْعَلُ نیز ہمچنین آید چوں: مَقْتَلٌ دور چند کلمہ اسم زمان و مکان بر وزن مَفْعَلٌ ست چوں: مَطَّلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرَقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ، ودریں جاہمہ فتح جائز بود، و از یَفْعَلُ مصدر میمی مَفْعَلٌ آید، واسم زمان و مکان مَفْعَلٌ آید چوں: مَجْلِسٌ مَجْلِسٌ، واز ناقص ولفیف مطلقا ہمہ مَفْعَلٌ آید، واز مثال مطلقا ہمہ مَفْعَلٌ چوں مَوْعِدٌ، وہرچہ نہ چنین بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: وَمَنْجَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكَنٌ نیز ازان است کہ فتح وکسرہ ہر دو جائز است و مصنف علیہ السلام ذکر آن کردہ. مطلقا: یعنی خواہ از یَفْعَلُ بکسر العین باشد یا نہ، وخواہ لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی) واز مثال: شعر:

ظرف یَفْعَلُ مَفْعَلٌ است الا ز ناقص ای کمال غیر یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید دائما الا مثال شاذ باشد: چوں مَطْنَةٌ بکسر ظای معجمہ از نَصَرَ واما مَحْزِرَةٌ بفتح باء وضم آن صیغہ ظرف بمعنی دوات. و مَقْبِرَةٌ بحركات ثلاثہ باء، و مَشْرِقٌ مشفقہ از قبیل اسم ظرف نیستند اگرچہ معنی ظرفیت در آن یافتہ می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آله بود چوں: مِخِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفِعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أُكْلَةٌ، وَفِعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں كُنَّاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میمی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحْرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ يَفْعَلُ مشروط ست بانکه عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف ست: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین،

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وَفِعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود همچو: نَشِدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَحْرَجَةٌ وَاسْتِقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں انْطِلَاقَةٌ وَتَدْحَرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہذا بالکلیہ آنہا را ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ يَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب ست بجانب دیگر اشتباہ می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بانکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی مطلق خفستہ کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین لہنا خفستہ عارض خواهد شد ناگزیر ست در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلقی خواهد بود فتح عینین ہم ضرور خواهد بود، فلہذا آئی یأیی را شاذ گفتند؛ لخلوہ عن حروف الحلق مع فتح العینین ودخلَ یدخلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

دور مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضِعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: اَكْرَمَ اَكْرَمًا اَكْرَمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بوده است چون در اَكْرِمُ که در اصل اُكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکے را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت اَكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند اَكْرِمُ اَكْرِمًا اَكْرِمُوا تا آخر، و این همزه قطعی است چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَكْرِمْ وَتَمَّ اَكْرِمْ وَنُونٌ ثَقِيلَةٌ وَخَفِيفَةٌ بِرَأْسِ قِيَاسٍ كَمَا دَانَتْهُ شِدَّةُ اسْمِ فَاعِلٍ: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

دور مثال: جواب سوال است اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ يَفْتَحُ عَيْنٌ باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضع را در استعمال حذف و او یافته اند و حذف و او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف و او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عَمَرَ برائے و قایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامعی دارند، و امثال بعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی دهر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

یَأَكْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکے از حروف اتین بر ماضی وے و چون ماضی اَكْرِمَ باثبت همزه قطعی بود لا جرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف همزات وصل چون: يَفْتَعِلُ وَيَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

اَكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جا دو همزه جمع آیند و یکے از آنها مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع است رقتند و همزه ثانی را باو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهیا ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: أَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيَّ
 وَجْدَتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِوْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اِیْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدًا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائنی الإِیْسَارُ: تو انگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرًا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْسَرَ أَوْسَرًا أَوْسَرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.
 امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرَنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرَنَ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُونَ	أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَانَّ
------------	--------------	-------------	-------------	--------------	----------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: كَبَبْتُهٖ فَأَكَبَّ اِيْ برروا فگندم اور ایس برروا فقاد.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: در بعضی لُحْ أَثْمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالتاء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالثلثة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) یوسِرُ: یوسر در اصل یُسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در اُوسِرَ ماضی مجهول، مُوسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. اِیْسِرَانَّ: اگر گوئی: کہ در اِیْسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مدغم باشد آزا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائزست، چنانچہ در دَابَّةً وَ حَوْیَصَةً، فافهم.

بانون خفیفہ:

أَيْسِرْنَ	أَيْسِرْنَ	أَيْسِرْنَ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرًا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرًا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: بیای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامًا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوْمَ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واور در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقِيمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ورائے کسرہ و او بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أَقِيمَ أَقِيمَا أَقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِيمَا أَقِيمُوا، نون ثقیلہ: أَقِيمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقِيمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوْمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقِمْ، حمد: لَمْ يُقِمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقَامَةٌ در اصل إقَوَامًا بود بر وزن إفعَالًا، فتح واورا بما قبل دادند، واورا بالف شد، و بیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقَوْمٌ بود و او مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واورا از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و میم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شَدَّ، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
 مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
 إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضِينَ تَا آخِر، إِرْضَاءٌ در
 اصل إِرْضَاؤٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء
 که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وِرْدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وِرْدَاؤٌ بود، لفیف مفروق،
 الإِنجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجِي يُوجِي إِنْجَاءً فَهُوَ مُوجٌ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوجِ، لفیف
 مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوِي يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
 مُهْوِي، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
 الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبَّ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شَدَّ: [در وقتِ اضافت حذف کنند چون ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] واز مصادر و افعال این باب که واو یاء دران
 بر اصل ماند، اینست، الإِخْوَانُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاجُ: سبکبار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِزْوَاخُ: بگردیدن آب
 و گنده شدن گوشت، الإِخْوَادُ: نیک کردن، الإِزْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مہتر زادن و سیاه زادن، الإِخْوَادُ: بجائے
 مہملہ نیک برانیدن، الإِعْوَارُ: برہنہ شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن و کردن، الإِخْوَانُ: صید را گلیختن بر صیاد
 تا بگیرد، الإِخْوَانُ: برگت نیاردن حرما، الإِعْوَاصُ: کار بر خصم دشوار فرار گرفتن و همچنین: إِرْوَاضٌ وَإِشْوَاكٌ وَالْوَاكُ وَإِخْوَالٌ
 وَإِخْوَالٌ وَإِطْوَالٌ وَإِعْوَالٌ وَإِقْوَالٌ وِعَوَاءٌ از واوی، واما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَابُ: برانگیختن،
 الإِخْيَاسُ: زیرک زادن، الإِعْيَامُ الإِعْمَالُ الإِخْيَالُ و الإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِنْيَانُ، و معنی آنہا در لغت معلوم می
 شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایہ کردند و یاء را بافتتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود، واو واقع شد در امر کہ مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقتی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤٌ: و مثال ناقص یائی مصنف رضی اللہ عنہ ذکر کرده از انست، الإِغْنَاءُ: تو انگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإیمان: گرویدن آمن یؤمن ایماناً، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمن بالف ودر أو من بو او، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر یؤمن و مؤمن
 قلب ہمزہ بو او جائزست نہ واجب۔

واجب: آنکہ مصنف ﷺ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چون: الإیادۃ: نیر و مند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چون: الإیداء:
 آزدن کسے را مہوز العین چون: الإشتار: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العین و مثال چون: الإیفاز: بخشم آزدن، الإیفاض:
 نومید کردن مہوز العین، وناقص چون: الإراء و الإراءۃ: نمودن، مہوز اللام: الإنباء: خبر دادن، مہوز اللام و مثال چون:
 الإیماء: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چون: الإساءۃ: گمان بد بردن بجسی، الإصحاءۃ: روشن شدن و کردن، مہوز الفاء
 ولفیف مقرون چون: الإیواء: بہ آبادے بردن کسے را، واللہ اعلم۔ (مولوی انور علی)

تبصره ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الإِرَاءُ وَالِإِرَاءَةُ: نمودن اصل الإِرَاءُ الإِرَاءُیُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، و اصل الإِرَاءَةُ الإِرَاءُیُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاءَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِيًّا أَرُوا أَرَتْ أَرَتًا أَرَيْنَ إِيَّاهُ أَرَى أَرَائِيُّ بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در تشنیه غائبه بفرأهم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس تشنی بواحد، و در باقی صیغها بعدم علت قلب یاء الف نگردید.

مضارع معروف: يُرِيُّ يُرِيًّا يُرُونَ تُرِيُّ تُرِيًّا يُرِينُ إِيَّاهُ يُرِيُّ يُرِيًّا بُرُونَ يُكْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضم که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِيُّ أَرِيُّ نُرِيُّ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفرأهم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغیری نشد.

ماضی مجهول: أَرِيَّ أَرِيًّا أَرُوا أَرَيْتُ أَرَيْتًا أَرَيْنَ تَأْخِرُ أَرِيَّ در اصل أَرِيَّ بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرِي يُرِيَانِ يُرُونَ تُرِي تُرِيَانِ يُرِينِ اِلْح، يُرِي در اصل يُرَأِي بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرِي اُرِي نُرِي، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنْ بر اِ، و در ماتی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجهول: لَمْ يُرِ لَمْ يُرِيَا لَمْ يُرُوا اِلْح بکسر را معروف و بفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف و الف از مجهول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: اَرِ اَرِيَا اَرُوا اَرِي اَرِيَا اَرِينِ، اَرِ در اصل اَرِي اَرِيَا بر وزن اَكْرِم بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَثُرْ لَثُرِيَا لَثُرُوا لَثُرِي، لَثُرْ در اصل لَثُرَأِي بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اَرِينَّ اَرِيَانَّ اَرُنَّ اَرِنَّ اَرِينَانَّ، در اَرِينَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، اَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از اَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از اَرِي بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمدن دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ لَثْرُونَ لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ، در لَثْرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثْرُونَ بضم واو جمع مذکر را از لَثْرُوا وَلَثْرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثْرِيَانِ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول و اورا ضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْجَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخشُوا اللَّهَ وَاَرْضِي الرَّسُولَ، واورا ضمہ و یاء را کسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرْنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بو او، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکور ات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر رادر اصل مُرِيَةٍ بر وزن مُكْرِمٍ بود ہمزه بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُونَ بر وزن مُكْرِمُونَ بود چون ہمزه بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقائے ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرِّي مُرْيَانِ مُرُونِ مُرْأَةً مُرَيْتَانِ مُرِيَّاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکور و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تشنیه مذکور و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرْيَانِ تشنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لقیف مقرون: الإيَوَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإيَوَائِي بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب است قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: آوِي آوِيَا آوُوا آوَتْ آوَتَا آوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل آءَوِي بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف و جوبا منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکور و واحد و تشنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه مذکور بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگرود.

مضارع معلوم: يُؤْوِي يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِي تُؤْوِيَانِ يُؤْوِينَ إلخ، يُؤْوِي در اصل يُؤْوِي بِهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جواز او او شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکور ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیکنند، و درین صیغها او در او ادغام نشد؛ زیرا که او اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أُوْوِي أُوْوِيَا أُوْوُوا أُوْوِيَتْ أُوْوِيَتَا أُوْوِيْنَ تا آخر، أُوْوِي در اصل أءَوِي بود همزه ثانیه ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه و جوبا او او شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه او اول بدل همزه آمده است ادغام نگرید، و یاء از جمع مذکور بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُوَوِي يُوَوِيَانِ يُوَوُونَ تُوَوِي تُوَوِيَانِ يُوَوِينَ تا آخر، يُوَوِي در اصل يُوَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازا بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرك و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در او مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ يُوَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُوَوِ و لَمْ أُوَوِ و لَمْ نُوَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت ازان در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِيَا آوُوا آوِيْ آوِينِ، همزه بقاعده آوِي و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُوَوِي لَتُوَوِيَا لَتُوَوُوا لَتُوَوِيْنَ، لَتُوَوِ در اصل لَتُوَوِي بر وزن لَتَكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازا و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر درین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِيَنَّ آوِيَانَّ آوُنَّ آوِنَنَّ آوِيَنَّ، یائے محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَّ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِيْ چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجهت استغناء ازان بسبب ضمّه و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیکنند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانَ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَ لَتُووَيْنَانَ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون آمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن و او را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدیمی دلالت کننده بران و او یاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أُوَيْنَ أُوُونَ أُوَيْنَ أُوُونَ، بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا. امر معروف بانون خفیفه: أُوِيَا أُوُوا أُوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه او و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی. قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان او و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوِيَانِ مُوُوُونَ مُوِيَةً مُوِيَتَانِ مُوِيَاتِ، مُوِيٌ در اصل مُوِيٌّ بود همزه بقاعده يُوِيٌّ در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که او اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد از ازاله حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُؤَوِّی مُؤَوِّیَانِ مُؤَوِّوْنَ مُؤَوَّاةٌ مُؤَوِّتَانِ مُؤَوِّیَاتٌ، مُؤَوِّی در اصل مُؤَوِّیُّ بر وزن مُکْرَمٌ بود ہمزه بقانون مذکور در تمامی صیغنا بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقائے ساکنین ساقط شد، و در تثنیہ مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد و تثنیہ مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوَّتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد و صَرَخَ: نیک ہویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقْتُهُ أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرْتُهُ أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وفعالاً چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَةً، وَفَعَالًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ.

و ناقص یائی چوں: نَتَيْ يُنْتِي تَنْبِيَةُ الْمُشْنَى الْمُشْنَى ثَنْ لَا تُشْنُ، و مصدر ناقص یائی این باب دائمًا بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تَنْزِي دَلُّهَا تَنْزِيًا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاہی در فاعل نحو: مَوَّتَ الْأَبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاہی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من در ہائے بسیار. (مولوی نور علی)

نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کسے درین مادہ آمدہ اکفرست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم اورا ای نسبتش بسوئے کفر نمودم و فی "التاج" الإكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقہاء و الحدیثین استی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی نور علی)

فہی تنزی: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع است، تقطیعہ: فہی تنز مفتعلن زی دلوہا متفعلن تنزیًا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شہلۃ مستفعلن صبیبا فعولن. لغات: تنزی: جنبانیدن. شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان است مردان باو موصوف نشوند، فَلَا يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچہل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، ولو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، ہچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد ہچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و شاید کہ بین اشئین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یا از لطف و ذوق می دهد، و این معنی را شارح نغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و بر میکشد و لو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخَطُّطُ خطا کردن، التَّحِيَّةُ: پنهان داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّاسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف وادی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرْتِيَةُ آئینہ قرار دے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسِيُّ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوَضِيْعَةُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف وادی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِيُّ: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّفِيْعَةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از بیجا ست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمٌ زَيْدٌ وَ كَارِمٌ زَيْدٌ عَمْرًا، وَ جَذَبْتُ ثَوْبًا وَ جَاذَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَ سَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَ أَبْعَدْتُهُ وَ شَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَ أَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تَفْعِيلُ چوں: ضَاعَفْتُهُ وَ ضَعَّفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَ تَشَاتَمَ، و استفعال: كَاثَرَهُ الشَّيْءُ وَ اسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَاتِ: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْوِ، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فانہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدرسی)

و مصدر این باب بر وزن مفاعلة و فعلاً و فِعْلاً می آید، چوں: قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا وَقِتَالًا، و صحیح و مثال و اجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی المُرَامَاةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مَرَامَاةً المُرَامِي المُرَامَى رَامٍ لِاتْرَامٍ، لفیف بهمجو ناقص آید، چوں: وَافَى يُوَفِّي مَوْفَاةً، مهور هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: المَحَابَّةُ وَالحِبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابَّ يُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَّبُ، بعد از آنکه ادغام کردند هر دو یکسان شدند، الادر دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجهول: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابَّبٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَّبٌ، امر: حَابَّ حَابَّ حَابِبٌ، نهی لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ.

باب افعال این باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعَلُ چوں: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال و اوی الإْتِهَابُ: هبه قبول کردن،

وَقَاوَلَ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مهور هر باب: أَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسْأَلُ وَخَاطَبًا يُخَاطَبُ وَاتَّمَّ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَأَطَى يُوَأَطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال است، و در اصطلاح عبارتست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَمَّ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی افروخت آتش را، پس افروخته گرد آتش، و برائے اتخاذ آید چوں: اِخْتَجَرَ یعنی حجره ساخت، و نخیر ای برگزیدن فاعل فطر را برائے ذات خود چوں: اِكْتَالَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید که مجرد از سلم بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتِهَبُ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبُ اَوْتَهَبَ بود و او را تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اَيْتَهَبُ يَأْتَهَبُ اَيْتَهَابًا چوں: اَيْتَعَدُ يَأْتَعُدُ اَيْتَعَادًا، مثال یائی: اَتَسَرَ يَتَسَرُ اِتْسَارًا که در اصل اَيْتَسَرَ يَأْتَسَرُ اَيْتَسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اَيْتَسَرَ يَأْتَسَرُ اَيْتَسَارًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوِبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبْ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبًا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَيْبَ در اصل اُجْتَوِبَ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِلْاِحْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِنْتَهَبَ: بدانکه این لغت بعضی مجازیهین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِنْتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یاء تَهَبُ بقلب او و بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مُؤْتَهَبُ مُؤْتَسَرٌ و اِنْتَسَرَ باقائے حرف علت و عدم ادغام آن. اِجْتَبَ: در اصل اِجْتَوِبَ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اُخْتِيرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرفت و حرف دالما بینی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و لا نرد و جود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجْ و اِسْتَفِيمْ و اِجْتَبْ و اِخْتَوِرْ پس کسره اش از آنجا که اصلی ست و تابع کسره و فتنه حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اِضْرِبْ و خواه مفتوح چوں: اِسْمٌ و اِخْتَارٌ و اِسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و بر حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هویداشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، و الا مکسور چنانکه اصلی ست و ضمه همزه در مثل اُدْعِيْ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی ست پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل: اَنْفَيْدَ و اُخْتِيرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد و خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اَنْفَيْدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اُخْتَوِرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شُد، ناقص یا اِیَّی اِجْتَبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى یَجْتَبِی اِجْتَبَاءً

= و اَنْقُوْدَ وَاَضَحَ شُد غلط بودن ضمّه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری نجیر تردّد درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدما و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمّه آن نزد ضمّه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار و انقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ همزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ همزة الوصل من نحو اختار و انقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمّة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ولفظ همزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد و اختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار و انقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختار و انقود، والكسر كاختير و انقيد، والإشمام، و تجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اِنْقَادَ کسره ضم و اشمام و درین ابواب همزه اینها تا باح حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الاکبریة" تضم همزه الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمه اصلیة نحو أخرج، و یشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمه نحو اختير. وقال أبو حیان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير و انقيد أشممت الهمزة و الضم، و إذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم درین باب نقل می کردم، و اگر حالاً هم در دل اختلاجی پیدا شود، و گوید: که درین عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمّه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریح است بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اِضْرِبْ، و این صریح است در آنکه اُضْرِبْ بضم همزه غلط است، آری علماء راجحت بتفصیل تغلیط و تحطیبه دران هنگام می افتد که در زبان شان حرکتی خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائخ شده در بعضی اذبان با وجود تشبیه هم مرتکز گشته، لهذا نص کردیم که ضمّه همزه اِخْتَبِرَ با وجود کسرتاء غلط محض است گو در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار ر لغات فصیحه و مذاهب مخاری باشدند ر لغات غریب، فائت و لا تتبع الهوی. (مولوی انور علی)

اِجْتَبَاءُ: ناقص و اوی اِزْتَبَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون اِسْتِوَاءُ: راست شدن، مهموز فاء اِیْتِبَاءُ: شوریده شدن کار، مهموز فاء مضاعف اِیْتِحَاجُ: فروخته شدن آتش، مهموز فاء و اجوف اِیْتِبَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهموز فاء و ناقص اِیْتِبَاءُ: تفسیر کردن، مهموز عین اِیْتِبَابُ: اندوگین شدن، مثال و مهموز عین اِیْتِبَابُ: شرم داشتن، ناقص و مهموز عین اِیْتِبَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهموز اللام اِیْتِبَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهموز اللام، اِیْتِبَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مهموز اللام اِیْتِبَاءُ: اندوگین شدن.

المُجْتَبِي الْمُجْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبُ، مضاعف الإمتداد: كشيدين إمتدَّ يمتدُّ إمتداداً فهو مُمتدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول يكمان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمتدِّدٌ، واصل اسم مفعول مُمتدِّدٌ، امر حاضر: إمتدَّ إمتدَّ إمتدِّدٌ، نهي: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدِّدٌ، باب النفعال این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چون كَسَرْتُهُ فَانكَسَرَ، و شاید كه مطاوع أَفْعَلَ باشد، چون أَرَعَجْتُهُ فَانزَعَجَ، اجوف واوی الإِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادٌ يَنْقَادُ اِنْقِيَاداً، امر: اِنْقُدْ نهي لَا تَنْقُدْ، ماضی مجهول: اُنْقِيدَ اصلش اُنْقُوْدَ بود، كسره بر او ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل و او ساکن ما قبل مكسور بیا بدل شد، اُنْقِيدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الإِنْمِحَاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى يَنْمِجِي اِنْمِحَاءً اِنْمِجِي اِنْمَحَى اِنْمَحِ لَا تَمْنَحِ، و ریس قیاس بود لقیف مقرون الإِنْزَوَاءُ: گوشه گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِي اِنْزَوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَذَاكَ مُنْزَوِي امر حاضر: اِنْزَوِ، نهي: لَا تَنْزَوِ، مضاعف الإِنْصِبَابُ: ریخته شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُّ اِنْصِبَاباً فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ نهي لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبِّ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چون: اِسْتَكْتَبَ و اِسْتَخْرَجَ، و شاید كه برائے انتقال باشد از حالی بحالے چون: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ و اِسْتَنَوَقَ الحَمَلُ، و شاید كه بمعنی اعتقاد باشد

كَسَرْتُهُ: خواه اصلش متعدی باشد، چون: كَسَرَ و اِنْكَسَرَ چون: عَدَمَ و اِنْعَدَمَ و همچنین ضرورت كه این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

اِنْصَبَّ: مہوز فاء چون اِنْتِطَارٌ: كج شدن، مہوز فاء واجوف اِنْقِيَاءٌ: كج شدن، مہوز العين اِنْدِنَاجٌ: دریدہ شدن مشك، مہوز العين و ناقص اِنْفِئَاءُ اِنْتِشِاقٌ، مہوز اللام اِنْتِطَفَاءٌ: فرو مردن آتش. اِسْتَكْتَبَ: اِسْتَكْتَابَ بنوشتن چیزی خواستن اِسْتِخْرَاجٌ: بیرون کردن خواستن.

و شاید که گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحَ، و در حَبِي جائز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحَيُّ، لَفِيْف مَفْرُوق اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَبَّ يَسْتَبُّ اسْتِبَابًا الْمُسْتَبُّ الْمُسْتَبُّ أَمْرٌ اسْتَبَّ اسْتَبَّ اسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و برین قیاس است امر غائب و نهی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبه آید چون: تَحَلَّمَّ وَتَرَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و تاء جمع شوند جائز باشد که یکی را بیندازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَرَاوَرُ.....

حَبِي: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر و فصح است از ادغام، پس ترارسد که در حَبِي ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول بر لغت فصح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اسْتُحِي و حَوِي که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِي و اسْتُحِي و حَوِي، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممنوع دارند؛ زیرا که چون بیاء لام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزی که در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمَّ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین است فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاهل شود. و تشبه آید: مثال تشبه تَكْوَفَ زَيْدٌ كَوْفِيَانٍ مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئی ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و بیاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ كَوْنِي: فَتَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ بَادِعًا وَزَيْنٌ سِتْ قِرَاءَاتٌ لَا تَتَّحَوُّا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص يَأْتِي التَّمَنِّيَّ: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِيًّا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضممه را بجهت ياء بكسره بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنَّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نهي: لَا تَمَنَّ بِمُخَذِّفِ يَك تَاء، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قياس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن است که میان متعدد باشد چنانکه باب مفاعلة، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، ودر مفاعلة یک بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکه گفته شد، و شاید که بمعنی اظهار چیزے باشد که آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

كَهْفِهِمْ: تمام الآية: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی توای سینده آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئیده چه غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقْرِضُهُمْ﴾ بر دوز ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از بعض غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالی از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوه بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفوئت آنرا تحلیل میگردد و ہوا را باعتبار بازی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرْوُخُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یائی التَّرْيُدُ: افزوده شدن، لفیف مقرون واوی التَّرْوِي: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی التَّرْيِي: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّأْدُبُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہوز التَّأْتُّ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّأْوُلُ: تاویل کردن، اجوف یائی و مہوز التَّأْيُدُ: نیر و مند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّأْيِي: پداری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّأْوِي: جمع شدن، لفیف مقرون یائی التَّأْيِي: قصد چیزی کردن، مہوز العين التَّكَايِي: رنجاندن، مثال و مہوز عين التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العين ناقص التَّمَايِي: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز اللام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی و مہوز لام التَّهْيُؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بَازِي كَرْدَن، تَصَابِي يَتَصَابِي تَصَابِيًّا ضَمَّ در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابَ نَهِي: لَا تَصَابَ بِحَذَفِ يَک تَاء، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابَّ تَحَابَّتْ تَحَابَّبَ، نَهِي: لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَّبَ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل و تفاعل ہر گاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد کہ تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند، تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، و مثال بر ہمیں قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند و ادغام تاء در سین و باقیان بکسر قاف از مفاعلة می خوانند، و امام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تَسَاقَطُ تُسْقَطُ از باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزِي إِلَيْكَ بِجَذَعِ النَّخْلَةِ تُسَاقَطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل ده بسوئے خودای مریم تنہ خشک شدہ را، تا فردرزد و خرمای تازه، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہمچہمدان بریں قراءت اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تَسْقِطُ بضم تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست کہ مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چرا کہ تساقط مؤنث ست و شاید کہ برائے کلام مصنف وجہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی التَّرَائِدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّدَاوِي: خوشستن را، بجزی دارو کردن، و یائی چون: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأُمُرُ بمعنی أَعْيَا، مہوز فاء چون: التَّأْمُرُ يَک دیگر را فرمودن، مہوز فاء لفیف مقرون چون التَّأْنِي: قصد کردن، ناقص مہوز فاء التَّأَخِّي: برادری گرفتن بایکدیگر، مہوز العین التَّأْوُبُ: فائزہ کشیدن ناقوس، و مہوز العین التَّرَائِي يَک دیگر را دیدن، مہوز لام التَّخَاطُؤُ خطا کردن، مثال و مہوز اللام التَّوَاطُؤُ التَّوَاْفُقُ.

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمَزْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَارَاتُمْ وریں قیاس بود اِتْرَبُ يَتْرَبُ اِتْرَبًا، وَاَتَابَعُ يَتَابَعُ اِتَابَعًا، وَاَبَّتْ يَبْتُ اَبَّتًا، وَاِثَاقَلُ يَثَاقِلُ اِثَاقِلًا، وَاذْتَرَّ يَذْتَرُ اِذْتَرًا، وَاِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، وَاذَكَرَّ يَذَكِّرُ اِذْكَرًا، وَاذَابَحَ يَذَابِحُ اِذَابِحًا، وَاِزْمَلَّ يَزْمَلُ اِزْمَلًا وَاِزَاوَرَ يَزَاوِرُ اِزَاوِرًا، وَاِسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرَعًا، وَاِسَارَعَ يَسَارِعُ اِسَارِعًا، وَاِشْجَعَ يَشْجَعُ اِشْجَعًا، وَاِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعِرًا، وَاِصْعَدَ يَصْعَدُ اِصْعَدًا، وَاِصَاعَدَ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، وَاِضْرَعُ يَضْرَعُ اِضْرَعًا، وَاِضَاغَنَ يَضَاغَنُ اِضَاغِنًا، وَاِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، وَاِطَابِقُ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، وَاِظْرَفُ يَظْرَفُ اِظْرَفًا، وَاِظَاهَرَ يَظَاهِرُ اِظَاهِرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء اقلند، و در اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزہ وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف لله برائے ہر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست دود باشد، اِطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ بِتَشْدِيدِ الطَّاءِ وَهَاءِ دَرِ اَصْلِ تَطَهَّرَ بُوَد، تَاءِ وَاقِعِ شَدِّ بَجَائِ فَائِ تَفَعَّلَ، تَائِ تَفَعَّلَ رِطَاءِ كَرَدْنَا بَعْدَهُ وَحَرْفِ اِزْ يَكُ حَسْبُ بِيَمِ اَمْدِنَا وَاوَلِ رِاسَا كُنْ كَرَدْنَا دَرِ دَوْمِ اِدْعَا كَرَدْنَا بَرَاءِ اِبْتِدَاءِ بِي كُنْ وَهْمَزَهُ وَصَلِ اَوْرَدْنَا بِرِ هَمِيْنِ قِيَاسِ سِتِّ يَطَهَّرُ، مَكْرًا كُنْ چوں درو حاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادَارَاتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آزا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

حَصَمَ يُحَصِّمُ حِصَامًا فَهُوَ مُحَصِّمٌ وَمُحَصِّمٌ حَصَمٌ لَا تُحَصِّمُ، و بعضی فاء را بجهت التقای ساکنین حرکت بکسره دهند، و گویند: حِصَمَ يَحْصِمُ حِصَامًا فَهُوَ مُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَحِصَمٌ لَا تُحِصِمُ، همزه وصل بیفتاد از برائے حرکت فاء.

باب افعال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمَرًّا فَهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرًّا اِحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

حَصَمَ: بدانکه حَصَمَ در اصل اِحْتَصَمَ بودتائے افعال بصاد جمع شدتاء را صاد کردند بعده دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده بما قبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند اِحْتَصَمَ شد، همزه که بجهت تعذر ابتداء بکون آورده بودند حذف کردند حَصَمَ بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسره دهند تاء التباس بماضی باب تفعیل نیفتد و حِصَمَ بکسر خاء خوانند، و این کسره بر آنست که هرگاه تاء را صاد کرده در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول اقلندند، پس خاء را حرکت کسره دادند از آنکه ساکن هرگاه متحرک شود بکسره متحرک گردد چون در ماضی فته و کسره خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح و مکور کردند بهمین دو وجه مذکور پس گویند: حَصَمَ يُحَصِّمُ و گاهی باتباع فاء یاء را هم مکور نمایند، همچنین در امر فته و کسره فاء هر دو جائز است پس گویند حَصَمَ حِصَمٌ، و همچنین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتح و کسره خاء می گویند چون: مُحَصِّمٌ مُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضمه دهند بسبب اتباع میم، و در مصدر هم سوائے فتح و کسره ابقائے همزه وصل نیز مروی شده، و این شاذ است همچنانکه اجتماع ساکنین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر: حَصَامٌ حِصَامٌ اِحْصَامٌ و طریقه ادغام هر یک ازین حروف دوازده گانه برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

حَصَمَ حِصَمٌ يُحَصِّمُ حِصَامًا وَحِصَامًا وَاحِصَامًا فَذَلِكَ مُحَصِّمٌ وَمُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَحِصَمٌ وَمُحِصِمٌ وَحِصَمٌ لَا تُحَصِّمُ
وَاحِصَامًا وَاحِصَامًا فَذَلِكَ مُحَصِّمٌ وَمُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَحِصَمٌ وَحِصَمٌ وَحِصَمٌ وَحِصَمٌ وَحِصَمٌ وَحِصَمٌ
الظرف منه مُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ وَمُحِصِمٌ

و در بعض رساکن صرف اثبات همزه در ماضی هم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر بچهار گانه منتقل می شود حَصَمَ حِصَمَ اِحْتَصَمَ اِحْتَصَمَ حِصَامًا حِصَامًا وَاحِصَامًا وَاحِصَامًا وَاحِصَامًا وَاحِصَامًا و بعضی صرفین در ماضی ادغام نکنند و در بواقی ادغام نمایند؛ حصول الالتباس بماضی التفعیل فی الماضي لا غیر.

اِحْمَرَّ: اجوف و اوای الأوجاج: کج شدن، یا ای الأیضاض: سفید شدن، ناقص الأفتواء خدمت کردن، لفیف مقرون الأجوواء: سیاه شدن.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُمْ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِنِي
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِه مَذْهُوبٌ بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرْتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

مختل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتادے التباس مثنی بمفرد لازم آمدے و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراہم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُو بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمہ یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمہ آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبہ و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا کہ اصل مخاطبہ تَقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيَا اُقْتُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيْتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسرہ ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمہ آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغہ سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبہ و در صیغہ متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغہ تشنیه غائب و غائبہ اگر یاء شدی التباس تشنیه بو احد لازم آمدے چنانکہ مکرر مذکور گردید، و در دو صیغہ جمع مذکر مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا ہم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا کہ اصل مخاطبہ تَقْتَوُوْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحریک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنَا اِقْتَوْنَا در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِيَا اِقْتَوُوا اِقْتَوِي، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بواد و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِي یاء شد، و ضم از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضم یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ اِلْحَ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةً مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوِيٌ در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یُقْتَوِي مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و باجماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح و او اول، و در صِيغَةُ غَائِبَةٍ یاء الف شد و بس، و در تشبیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافه مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشبیه مؤنث بسبب حمل آن بر مُقْتَوِيَانِ تشبیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْاِخْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْاِخْوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِحْوَى اِحْوَيَا اِحْوَوْا اِحْوَوْتَ اِحْوَوْتَا اِحْوَوْنِ تا آخر، اِحْوَى در اصل اِحْوَوَّ بود و او مفتوحه بقاعده اِقْتَوَى و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تشنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِحْوَوْنِ تا آخر، و در جمع مذکر دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف نیز افتاد، چنانکه در اِقْتَوَوْا، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِحْوَوَّ و ادغام نگردد.

فأله: اِحْوَوَّ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَوَّتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَحْوِي يَحْوِيَانِ يَحْوَوْنَ اِحْ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت ازان با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در يَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَحْوَوْنَ و اصل مخاطبات تَحْوَوْنَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُحْوَى يُحْوِيَانِ يُحْوَوْنَ تَحْوَوْنَ اِحْوَوْنَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبه و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تشنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در يُقْتَوَى مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَحْوَوْنَ، و اصل ثانی تَحْوَوْنَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ يَحْوَوْ بِكسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوَوْ اِحْوِيَا اِحْوَوْا اِحْوَوْتَ اِحْوَوْتَا اِحْوَوْنِ، در اعلال

اِحْوَاوِنَا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن او زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوُوُوا بود، و اولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف باجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَت و در اصل اِحْوَاوَتَاتَاء که در اصل
 اِحْوَاوَوَتَاتَاء بود بعد بر گردیدن و او یاء و یاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوَوَ و اِحْوَاوَتَ بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتِ الْاَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوَيْنَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوُوُ بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوَيْنَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوَيْنَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِيْنِ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوُ بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوِيْنِ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِيْنَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُخَوِّوٍ: مُخَوِّوِیَانِ مُخَوِّوُونَ مُخَوِّوِیَةٌ مُخَوِّوِیَتَانِ مُخَوِّوِیَاتٍ، مُخَوِّوٍ در اصل مُخَوِّوٌ و بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغهای مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: أُخَوِّوِیَ أُخَوِّوِیَا أُخَوِّوُوا أُخَوِّوِیَتْ أُخَوِّوِیَتَا أُخَوِّوِیْنَ تا آخر، أُخَوِّوِیَ را از اِحَوِّوِوَ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، أُخَوِّوِوُ و بچهار و او بر وزن اُخْمُورِرَ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُخَوِّوِیَ گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در أُخَوِّوِیَ و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: یُخَوِّوِیَ یُخَوِّوِیَانِ یُخَوِّوُونَ یُخَوِّوِیَتْ یُخَوِّوِیَتَا یُخَوِّوِیْنَ تا آخر، یُخَوِّوِیَ را از اِحَوِّوِوِیَ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، یُخَوِّوِوُ و بچهار و او بر وزن اُخْمُورِرَ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوِّوِوِیْنَ بر وزن تَحْمَارِرِیْنَ و مخاطبات تَحَوِّوِوُونَ بر وزن تَحْمَارِرْنَ. امر مجهول: لِتَحَوِّوَا لِتَحَوِّوَا یَا لِتَحَوِّوِیْ لِتَحَوِّوِیْنَ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لَتْحَوَاوَيْنَ لَتْحَوَاوَيَانَ لَتْحَوَاوُونَ لَتْحَوَاوِينَ
لَتْحَوَاوَيْنَانَ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چون ما قبل نون مذکور سوائے
چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا اینکه بد لش الف آمده بود عود
نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت راضمه دادند، و در مخاطبه یائے علامت را
کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوِينَ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوُونَ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا
امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر،
و بو او و یاء در جمع مذکر و مخاطبه. بحذف نون، و اعاده او و یاء چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام
و نهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُحْوَاوَى مُحْوَاوِيَانَ
مُحْوَاوُونَ مُحْوَاوَةٌ مُحْوَاوِيَتَانِ مُحْوَاوِيَاتٍ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر
سوم جائے فتح ما قبل یاء شد، و یاء در واحد و جمع مذکر و غائبه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف
گردید، و در اولین یاء با اجتماع ساکنین یفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
 أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله
 سبحانه ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
 مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
 الدین عبد الرحمن جامی - قدس الله سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلیہ ازاں قواعد
 منظوم فرمودہ بعضی آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
 اصلاح فرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضی ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعیننا
 آورده شد، و در بعضی آخر تصرفی بحسب امکان کرده آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
 کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤل أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
 حفظها فهو هذا.

کلمات عرب سے قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہجو باللہ اتم اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اتم فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینا است	حرف اصلی است با تو گویم راست

وانکہ ہیج یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آں کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حروفی در آں بر اصل فنزود در حساب مزید خواهد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سخ میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل و زیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہنجو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست وائل چو قفل و عیب حر وانگے عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر برش پس قطر است وز برج از بر کن
 شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازاںہا سفر جل است نخست
 بحر ش پس قذ عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خماسی مزید شد بے شک عضو طو تبشرے مدرک

پس خزعیل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آں نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان در منع شرط حرف حلقی دان
 یحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ ده باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آں مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف انزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفاعل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیلال
 چون رباعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ور تاسل کنی در افعال ہست زائد دو ہیچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آں صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
 ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرنی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است ہست مفروق گر دگرگون است
 ہر بنائے کہ ہمزہ دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 ہست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزہ مذکور در مقابل فاش
 ور بود عین ہمزہ ماخوذ لام ہست مہموز عین لامش نام
 در مثلثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزہ وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم ہست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بے شکافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد ونفی امر ونہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل ومفعول کہ بود ہچو قاتل ومقتول
 عدد صیغنا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ مثلثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غا بر بنا کنی مجهول
 حرف غا بر ز صیغه کن مضموم
 گر بغا بر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوقف آن مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلاث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 که چون آن را بحرف قبل دهند
 یا ثلاثی که زائدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 ہیں کہ ما بعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آزا بود ز ضمہ اثر
 ورنہ آزا بکسر کن موسوم
 چون مضارع کہ باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آن ز مفعول فتح شد دستور
 چون کہ بر حرف علت است گراں
 کہ بما قبل منقلب سازند
 وفق آن حرف علت مده کنند

ہچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویائیکہ از سکون جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چوں ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چوں ز پے شود وارد
 پے دفع ثقاتش ہمہ جا
 چوں دو ساکن فرا رسید بہم
 جائز است آنچنانکہ خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چوں فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء ہمیشہ بدل
 واو یاء چوں فراء رسید بہم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضعیض با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسرہ واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یری بیع ہم بمثال
 در پے فتح بر زبان جاری ست
 بالف ہست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الفی را کہ باشد از زائد
 می شود ہمزہ چوں کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 ور نباشد چناں بدانکہ صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 کہ نباشد عقیب ضم واقع
 ہچو یدعی ویدعیان بہ مثل
 اولین با سکون بود منضم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 رم یرم با ورمت در حسب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یاد گیرش کہ نصر ممنوع ہست
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چون ۱۰ بکل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چون عدۃ بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عدۃ ۱۰ بکل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسره فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چون دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسره فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل یقول بخواں در ضرب بعث لبع مبیع بدال
 در سماع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا مبیع ومقول تساوی
 لیک در هر دو دا بدال فاعل هست مانند بآلع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آزا بگویت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود کسر عین از بود و آں واوی
 دائر تشقیل بر کرانه رود این بود حکم ماضی و عابر
 گشته مانند یائی ملتاوی مفردش گر بجزم موصوف است
 هم به مجهول و غیر آں دائر ادع یدعو دعوت در نصر است
 حرف علت ز صیغه محذوف است ارض ترضی رضیت در سماع است
 ارم یری رمیت در ضرب است اریخ ترخو رخوت در شرف است
 ارع ترعی رعیت در منع است هست مدعو اگر نصر باشد
 لیک تدعی دعیت هر طرف است لیک فاعل بود دریں افعال
 هست مرمی اگر دگر باشد صرف مفروق خوان زباب لفیف
 همچو داع وداعی در همه حال اولش بامثال موزون است
 گویمت نکته غریب ولطیف ق یقی با وقت در ضرب است
 آخرش ناقص است معنون است اتج توجی وجیت در سماع است
 ل یلی باولیت در حسب است و آں دگر قسم بوقت شمار
 داند آنکه بعلم منتفع است اطو تطوی طویت چون رضی است
 انا قصی پیش گیرد در هم کار
 از وی روی رویت چون رمی است

بیان قواعد مضاعف

چون بیکساں دو حرف جمع شود واں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
 چون گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش مکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدُّتْ اَلدَّ در نصر است بافررت افر در ضرب است
 با مَسْتُ اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمہ رواست
 از دو همزه چوں همزه دوین ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین همزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمَّنْ اُوْمِنْ دگر اِنْدَب این سه مذکور امثال طلب
 خُذْ زَا اَحْذَاست وصل بدان ز سوال صیغہ امر خواں بدین منوال
 فعل مہموز گر بود معتل صیغہ را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل همزه اش را میسگن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست وقتی که منطبق آمد فاء منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز بیاء ہچو ارضاء ہچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجاب اشتباہ وصیغہ مثل محاب
 باز مختار ہمچنان انکار کش ز اجوف بود نژاد وتبار
 در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بسگنے شاید
 غیر همزه کہ هست در افعال ہمہ در درج می کنش اخلال
 ناقصات ہمہ حال چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین ہم یختار باز ینقاد گیر آخر چار
 ہر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را ممکن اعلال چوں صحیحش شمار در ہمہ حال

الف آنجا که ضمہ را عقب است
 بر شمارم ازان صفت امثال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن
 مشترک ہست در اناث و رجال
 مصدر میسی و زمان و مکان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان
 ہچو موضع بخوا تو لفظ مثال
 ور مزید است حال او در یاب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب
 افعال وصف خوان ز لون و عیب
 لیک افعال بمعنی تفضیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند
 ہچو ضورب ہواو منقلب است
 کش شبہ کنند با افعال
 چون ذلول و جبان و صعب و خشن
 لفظ علام ہم فروق و طوال
 از مجرد نباشد یک سان
 از دگر بر وزان مشرب دان
 ہچو مرمی ز ناقش ہمہ حال
 مثل مفعول باشد از ہر باب
 اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 مثل ضلاء مؤنثش بے زیب
 ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 چون جرح بنا کن از آفات
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 صرعہ آن کہ پہلوان فگند

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المراقبة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافعي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (إبدانه، ثانوية)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي الصحيح للبخاري شرح الجامي

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

		رنگین مجلد
تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر مکتل)
علم الخو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (بغض کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریما	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
چند نامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب معاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنالگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (بغض کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ